

Розділ 1

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА НАВЧАННЯ

УДК 37.01

Гончаренко С. У.,
головний науковий співробітник
Інституту педагогічної освіти
і освіти дорослих НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України

ПЕДАГОГІЧНІ ЗАКОНИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ

Обґрунтована важливість чіткого формулювання педагогічних законів і закономірностей.

Ключові слова: педагогічна наука, закон, закономірність, навчання, виховання.

Однією з найхарактерніших особливостей розвитку сучасної науки є всезростаюча увага до аналізу самої науки. Виникла особлива галузь наукової діяльності – наукознавство. Все більш настійну потребу в наукознавчому аналізі відчуває і сучасна педагогічна наука, особливого значення набуває становлення та розвиток педагогічного наукознавства.

Будь-яка наука має свій предмет вивчення, свої закони й закономірності. Є вони і в педагогіці – науці, яка вивчає освіту як особливу, соціально й особистісно детерміновану педагогічну діяльність із залучення людини до життя в суспільстві,

яка характеризується педагогічним цілепокладанням і керівництвом. Без законів і закономірностей наук не буває. Знання педагогічних законів і закономірностей допомагає педагогу знайти відповіді на ключові питання освітньої практики: в ім'я чого і для чого навчати дітей (цілі і цінності освіти)? Чого навчати (зміст освіти)? Як навчати (методи, прийоми, технології)?

В історії педагогічної науки формувалися певні закони, закономірності, принципи на основі узагальнення досвіду навчання й виховання. Кожен визначний представник педагогічної думки вносив щось нове в систему поглядів своїх попередників у вигляді нових законів і закономірностей, відкритих ним. Вже Сократ користувався педагогічним законом: *народження думки учня залежить від організованого вчителем діалогу*.

Вперше систему педагогічних законів і закономірностей сформулював згідно з рівнем знань свого часу геніальний чеський педагог Ян Амос Коменський. В його демократичній за соціальними основами, утопічній за ідеалами, емпіричній за філософськими передумовами «Великій дидактиці» знайшли педагогічне відображення ідеї матеріалістичної філософії XVI–XVII ст.

В історії педагогіки видатний швейцарський педагог Й. Г. Песталоцці був першим, хто свідомо поставив перед собою завдання відкрити деякі закони в педагогіці, які б дали можливість кожному вихователю більш раціонально здійснювати виховну діяльність.

Класичним прикладом послідовно викладеної системи дидактичних законів і принципів є «Руководство для німецьких учителів» А. Дістервега. В його дидактиці викладено 30 дидактичних правил, згрупованих згідно з певними критеріями.

Французький педагог Селлер'є визначає педагогіку як сукупність законів, виведених з правил мистецтва виховання, і формулює два основні закони педагогіки:

1. Будь-який вплив обумовлений природою учня.
2. Будь-яке навчання повинно враховувати не лише пристосування до середовища в загальному розумінні, але й в міру можливостей пристосування до спеціального середовища.

В історії вітчизняної педагогічної науки окремі її представники також формували педагогічні закони і закономірності. К. Д. Ушинський хоча й відносив педагогіку до мистецтва, але вважав, що головне в ній полягає у вивченні й застосуванні законів, суміжних з нею наук. Особливо важливими для педагогіки К. Д. Ушинський вважав закони психології. Він розкрив низку закономірностей, що стосуються вправ і міцності знань, наочності й розвитку логічного мислення, формування навичок і уявлень.

Цікаву спробу сформулювати закони педагогіки здійснив М. І. Демков, автор багатьох навчальних посібників з теорії й історії педагогіки. Він сформулював 18 законів педагогіки. Згадаємо деякі з них, щоб чіткіше зрозуміти, що Демков розумів під законами. «Перший закон» – закон повноти розвитку сил і подальшого вдосконалення. Навчай відповідно природі (сьомий закон). Навчання повинно бути цікавим (дев'ятий закон). Виховання повинно бути народним (чотирнадцятий закон).

Зрозуміло, що багато з цих положень аж ніяк не є законами, тому що вони, за певними винятками, не розкривають жодних закономірностей.

Видатним новатором у педагогічній науці був А. С. Макаренко. Він розкрив певні закономірності навчання й виховання, опрацював низку нових принципів. У педагогіці давно був установлений один із загальних педагогічних законів – закон єдності виховання. В педагогічній системі Макаренка цей закон дістав подальший розвиток у законах і принципах комуністичного виховання, особливо у вченні Макаренка про колектив як виховний фактор.

Чимало педагогічних закономірностей і принципів виявив В. О. Сухомлинський. Він обґрунтував власну концепцію виховання як розвитку творчих сил особистості в умовах колективної співдружності на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб.

У сучасній науці законом (природи, суспільства, мислення) прийнято називати об'єктивний внутрішній, істотний, необхідний, відносно стійкий зв'язок явищ (відношень), який визначає їхній необхідний розвиток, а відображення цього зв'язку в теорії – науковим законом. Категорія закону відображає

в своєму змісті той не залежний від нашої свідомості факт, що предмети і явища навколишнього світу функціонують і розвиваються згідно з притаманними їм істотними, необхідними, повторюваними, стійкими відношеннями (зв'язками). Найважливіші риси закону – необхідність, всезагальність, повторюваність та інваріантність. Однак ці закони не містять безпосередніх вказівок і рекомендацій, як діяти в конкретних ситуаціях, а є теоретичною базою для розробки й обґрунтування способів дій і поведінки людини на рівні принципів, правил, вимог.

Педагогічні закони, внаслідок впливу на процеси навчання, виховання і розвитку безлічі факторів, майже ніколи не дають чітко гарантованого, однозначного, певного результату. Вони носять стохастичний, імовірнісний характер, проявляються як тенденції.

Основним законом навчання і виховання як соціальних явищ, на які спирається і з яких виходить педагогічна наука, є закон обов'язкового привласнення підростаючим поколінням соціального досвіду старших поколінь як необхідної умови входження в громадське життя, здійснення наступності між поколіннями, життєзабезпечення суспільства, окремого індивіда й розвитку сутнісних сил кожної особистості.

З основним законом органічно пов'язаний закон обов'язкової відповідності змісту, форм, методів освіти, навчання і виховання вимогам розвитку виробничих сил суспільства, його духовної, соціальної й культурної сфер.

Об'єктивним законом навчання і соціального виховання, а отже, й педагогіки, є також зумовленість змісту, форм і методів освіти, навчання і виховання характером виробничих відносин і відповідною їм культурою, правовою, моральною, ідеологічною надбудовою.

Об'єктивним законом педагогіки є виникнення неминучих навчально-виховних наслідків у результаті діяльності і взаємодії дітей зі світом, у життєвих ситуаціях, подіях, конфліктах, процесах. А. С. Макаренко цей закон виражав у формі «паралельної педагогічної дії».

Об'єктивний процес формування суті людини як біосоціальної істоти для педагогіки може бути осмисленим як закон

формування суті особистості в результаті її активного внутрішнього і зовнішнього самовияву і самоутвердження в діяльності, відносинах, спілкуванні.

Ще один об'єктивний закон навчання і виховання можна сформулювати у формі закону гармонійного розвитку всіх сутнісних природних і духовних сил особистості, її загальнопсихічної, інтелектуальної, фізичної, емоційно-вольової сфер, з урахуванням вікових особливостей і можливостей.

Згідно з сучасними уявленнями навчання за своєю суттю є цілеспрямованим, соціально й індивідуально зумовленим і педагогічно організованим процесом розвитку особистості учнів, який відбувається на основі оволодіння систематизованими науковими знаннями і способами діяльності, всім багатством духовної та матеріальної культури людства.

В численних працях вітчизняних і зарубіжних педагогів встановлено, що процес навчання підкоряється певним законам і закономірностям.

1. Закон соціальної обумовленості цілей, змісту, форм і методів навчання. Цей закон розкриває визначальний вплив суспільства через соціальне замовлення освіти на зміст, цілі, масштаби, засоби і методи організації навчального процесу.

2. Закон розвивального і виховного впливу навчання на учнів. Закон визначає обов'язковий вплив усіх компонентів навчання на формування орієнтацій, особистісних якостей, духовного світу, здібностей і рис характеру вихованців.

3. Закон обумовленості результатів навчання характером діяльності та спілкування учнів. Цей закон розкриває вплив процесів, які формують особистість, ступеня самостійності й продуктивності діяльності учнів на результати навчання.

4. Закон цілісності та єдності педагогічного процесу. Відображає зв'язки частини й цілого, взаємозв'язок емоціонального, репродуктивного і продуктивного, обумовлює необхідність гармонійної інтеграції предметів, змістовного, мотиваційного й операційного компонентів діяльності, оволодіння знаннями і розвитку.

5. Закон взаємозв'язку і єдності теорії та практики в навчанні. Цей закон означає, що будь-яке наукове знання прямо або опосередковано служить практиці, виводиться з неї,

вимагає опори на суспільну практику і життєвий досвід учнів, конкретизації й застосування наукових положень на практиці.

6. Закон взаємозв'язку і взаємообумовленості індивідуальної, групової та колективної навчальної діяльності. Ці види організації діяльності можуть бути розділені в часі, взаємопроникати один в одного, не виключати, а передбачати один одного.

Зрозуміло, що існують й інші переліки законів навчання. Так, фахівці в галузі професійної педагогіки під керівництвом С. О. Смирнова виокремлюють такі закони навчання: закон розвитку, збереження свого «Я»; провідної ролі знань; активної діяльності.

Дещо інакше розглядає закономірності процесу навчання І. Я. Лернер. Він поділяє їх на два види:

а) об'єктивні, притаманні процесу навчання за його суттю, які неминуче проявляються, як тільки він виникає в якійсь формі, незалежно від способу діяльності вчителя й змісту освіти;

б) закономірності, які проявляються залежно від діяльності й засобів, що їх вживає учитель і учні, а отже, і змісту освіти, яким вони користуються. Ці закономірності суб'єктивно забарвлені, залежать у своєму вияві від педагога, його діяльності.

Друга група закономірностей обумовлена тим, що педагогічний процес пов'язаний з цілеспрямованою й усвідомленою діяльністю двох взаємопов'язаних суб'єктів – учителя та учня. Тому ступінь усвідомлення функцій своїх дій учителем, або, інакше, рівень його кваліфікації, і ступінь адекватного його цілі контакту учня з ним і предметом засвоєння визначають, чи проявиться та чи інша закономірність навчання і якою мірою.

Отже, навчання – об'єктивний процес, забарвлений суб'єктивними особливостями його учасників. Цим визначається наявність двох груп закономірностей і складна обумовленість їх об'єктивними й суб'єктивними чинниками процесу.

Прикладами ілюстрацій закономірностей можуть бути формулювання:

а) закономірностей першої групи:

– всякий акт діяльності викладання незалежно від характеру діяльності учіння, а також незалежно від навчального змісту чинить на учня той або інший виховний вплив;

– всяке навчання вимагає цілеспрямованої взаємодії вчителя, учня і об'єкта, який вивчається;

– навчання відбувається лише за активної діяльності учнів;

– навчальний процес здійснюється лише за відповідності цілей учня цілям учителя, яка враховує способи засвоєння навчального матеріалу;

б) закономірностей другої групи:

– поняття можуть бути засвоєні лише в тому випадку, коли організовано пізнавальну діяльність учнів із зіставлення одних понять з іншими, із відчленування одних від других;

– навичка може бути сформована лише за умови організації відтворення операцій і дій, які лежать в основі навички;

– міцність засвоєння змісту навчального матеріалу тим більша, чим систематичніше організоване пряме й відстрочене повторення цього змісту та його введення в систему вже засвоєного раніше змісту;

– навченість учнів складних способів діяльності залежить від того, наскільки вчитель забезпечив успішне попереднє оволодіння простими видами діяльності, які входять до складу складного способу, і готовності учнів визначати ситуації, в яких ці дії можуть бути застосовані;

– всяка сукупність об'єктивно взаємопов'язаної інформації засвоюється лише залежно від того, чи викладе її вчитель в одній з властивих їй систем зв'язків, спираючись при цьому на особистий досвід учнів;

– будь-які одиниці інформації та способи діяльності стають знаннями й уміннями залежно від організованого їх пред'явником ступеня опори на рівень знань і умінь, вже досягнутий на момент пред'явлення нового змісту;

– рівень і якість засвоєння залежать, за інших рівних умов (пам'ять, здібність), від урахування вчителем ступеня значущості для учнів змісту, який засвоюється;

– подання учителем варіативних завдань на застосування засвоєних знань в істотних для них ситуаціях формує готовність

до переносу засвоєних знань і пов'язаних з ними дій у нову ситуацію.

Професійна педагогіка має свої специфічні закони навчання, які враховують особливості процесу професійного навчання.

Педагогіка не опрацювала загального розуміння закону виховання. В одних випадках закон виховання розуміється як закономірний об'єктивно існуючий каузальний зв'язок явищ незалежно від суб'єкта, діяльність якого також входить як феномен у систему об'єктивних зв'язків і відношень. В інших випадках законом називають принцип виховання як вихідне начало діяльності учителя або норма поведінки учня. По-третє, закон іноді ототожнюється з принципом виховання або ставиться з ним в один ряд. По-четверте, закон виховання розуміється в юридичному смислі як акт державної влади в галузі народної освіти.

В педагогічній літературі знайшли відображення три основні закони виховання. Перший закон – закон паралельної педагогічної дії, відкритий А. С. Макаренком. В узагальненому формулюванні цей закон говорить: у житті дітей немає жодного слова, явища або відношення, які, крім свого безпосереднього життєвого значення, не мали б значення виховного. Цей закон показує, що в кожному мить життя дитини відбувається наростання її життєвого досвіду, що й становить розвиток особистості. Другий закон виховання розкриває «механізм», спосіб здійснення виховання, вказує на єдність виховання й життя дітей. Цей закон був відкритий ще Й. Г. Песталоцці й сформульований ним як основний принцип – життя творить (формує, виховує). Всі фізичні й духовні сили дитини розвиваються в її діяльності, шляхом вправ. Третій закон виховання виявляє історичну зумовленість виховання, його залежність від конкретних історичних обставин, в яких нове покоління вступає в життя.

Від законів відрізняються принципи і правила виховання. Якщо закони відображають істотні зв'язки виховання та інших явищ, то принципи й правила вказують правильні напрями навчально-виховної роботи, вони опрацьовуються з урахуванням дії законів виховання.

В літературі існує два тлумачення поняття «закономірність». Одні розуміють його ширше за закон, як визнання

всезагальної впорядкованості природи й суспільства, в рамках якої треба виокремлювати закони. Інші розуміють закономірність як недостатньо точно пізнаний закон, як упорядкованість, відносну постійність, стійкість факторів. У педагогіці поняття закономірності вживається переважно в другому значенні і використовується в тих випадках, коли можна зафіксувати ймовірну впорядкованість явищ, яка не досягає рівня закону. Відмінність між законами і закономірностями, на думку деяких філософів і педагогів, пояснюється суто гносеологічно, через стадії пізнання. Будь-яке явище, що пізнається цілісно, обов'язково й об'єктивно залежить від стану функціонування частин компонентів, які до нього входять, та певних умов – дидактичних, психологічних, соціальних тощо. Наявність між ними залежності й виступає закономірністю. Виявлення закономірної залежності належить до першої стадії пізнання і є передумовою для виявлення закону з наступним його описом.

Закономірностей навчання і виховання існує багато, вони найчастіше відображають емпірично встановлені залежності. І. П. Підласий виокремлює три групи закономірностей: дидактичні, психолого-дидактичні й кібернетико-дидактичні. В. В. Краєвський і А. В. Хуторський пропонують єдину систему закономірностей навчання, в основу якої покладено дидактичні компоненти.

Ця система включає закономірності: 1) цілей навчання; 2) змісту навчання; 3) технологій, форм і методів навчання; 4) використання засобів навчання; 5) системи контролю й оцінювання результатів навчання.

Кожна предметна методика (часткова дидактика) має свої закони й закономірності.

Виховання є відносно самостійним педагогічним процесом, який має свої закономірності, обумовлені закономірностями виховання як соціального явища, а також закономірностями розвитку особистості. Закономірності процесу виховання – це науковий конструкт, який в узагальненій формі утримує доцільний спосіб дії педагога стосовно вихованця як учасника суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Закони й закономірності навчання та виховання знаходять вихід у педагогічну практику, регулюють її через систему

педагогічних принципів. У сучасній педагогіці педагогічні принципи розглядаються як керівні педагогічні ідеї, нормативні вимоги й рекомендації щодо організації та здійснення навчально-виховного процесу загалом, як способи досягнення педагогічних цілей з урахуванням закономірностей і умов пєрєбігу навчально-виховного процесу.

Гончаренко С. У. Педагогические законы и закономерности

Обосновывается важность четкого формулирования педагогических законов и закономерностей.

Ключевые слова: педагогическая наука, закон, закономерность, обучение, воспитание.

Goncharenko S. Pedagogical laws and regularities

Proved the importance of a clear formulation of laws and regularities of pedagogy.

Key Words: pedagogical science, law, regularity, teaching, education.

УДК 37.026:811

Плахотник В. М.,

головний науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор,
почесний академік НАПН України

СИСТЕМА НАВЧАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ СИСТЕМ

Теоретичною основою будь-якої системи, а отже, й методичної, є загальна теорія систем. Тому в методичних дослідженнях необхідно використовувати поняття і категорії загальної теорії систем. У статті обґрунтовується доцільність і необхідність цього підходу й пропонуються шляхи його реалізації.

Ключові слова: загальна теорія систем, методична система, структура й організація, процес навчання.

Інформаційний вибух зумовив потребу поєднати аналіз і синтез у дослідженні складних процесів для діяльності і